

תוכן העניינים

יא

ראשית אמרים

שער ראשון: סוגיות

פרק ראשון: שכלתנות בהגות היהודית בביזנטיון:

3	מאפיינים והשפעות
3	א. רקע
12	ב. השפעות על היהודים
25	ג. השכלתנות היהודית הביזנטית: מאפיינים

41	פרק שני: התארים
41	א. יסודות הפולמוס ההיזיכסטי
49	ב. אלוהות: השלייה והאור
58	ג. התנסות באור
66	ד. ממדי האלוהות
76	ה. השלכות הוויכוח ההיזיכסטי
80	ו. הידיעה האלוהית
91	ז. סוגיות נוספות
95	ח. סיכום

96	פרק שלישי: הבריאה
96	א. מבוא
97	ב. סוד
107	ג. בעקבות אבן עזרא
116	ד. בעקבות הרמב"ם
123	ה. בריאה ונס
128	ו. דרכי הטיעון

133	ז. בריאה וזמן
138	ח. סיכום: הבריאה בהגות היהודית הביזנטית
139	נספח: ראיות בעד ונגד הבריאה
142	פרק רביעי: תורת השכל
142	א. השכל החומרי: הגדרות
179	ב. דבקות ושלמות בחיי חומר
185	ג. הישוארות הנפש והשכל
200	ד. סיכום: תורת השכל בהגות היהודית הביזנטית
202	פרק חמישי: הנבואה
202	א. על מעמד הנבואה
211	ב. מאפייני הנבואה
215	ג. נבואת משה
222	ד. נבואת משה בעין הסערה
226	ה. פולמוס: מהשוליים למרכז
236	ו. פולמוס: בלב הביקורת
240	ז. פולמוס: קריסת הדו־שיח
245	ח. פולמוס: מסקנות
249	ט. סיכום: הנבואה בין פילוסופיה לתאולוגיה

שער שני: אירועים

253	פרק שישי: פולמוס עם הקראות
253	א. רקע
259	ב. הסביבה הפרשנית
266	ג. מסובלנות לעימות תאולוגי
277	ד. מעימות תאולוגי לערעור היסטוריוסופי
282	ה. סיכום: רבניים וקראים – בין קרבה לפולמוס
285	נספח: פולמוסו של ר' אלנתן קלקיש: הפרפרזה על הכוזרי
292	פרק שביעי: על דרשנות ודרשנים
293	א. מאפיינים
309	ב. דרשנות משוחזרת

- 317 ג. סיכום: מאפייני הדרשה ביהדות הביזנטית
320 נספח: דרשת שביעי של פסח לר' מיכאל בן שבתי בלבו

- פרק שמיני: הגות וחברה
347 א. מנהיגות ושכלתנות: ר' מיכאל בלבו
349 ב. מנהיגות ושכלתנות: ר' שלום ענבי ור' אפרים בן גרשון
366 ג. שירה פילוסופית כתקשורת
371 ד. שכלתנות ותקשורת
383

שער שלישי: גישות

- פרק תשיעי: ר' שמריה האקריטי: שמרנות וחדשנות
389 א. פרשנות לתורה
390 ב. פרשנות לשיר השירים
395 ג. תפיסה לא אריסטוטלית של הזמן
410 ד. סיכום: שמריה ההוגה המקורי והמשפיע
422

- פרק עשירי: מאבק המסורות: ר' יהודה משקוני ור' מנחם תמר
424 א. מאפיינים ספרותיים ורעיוניים
426 ב. מקורות
434 ג. השגחה
443 ד. מבנה המציאות
449 ה. מדע ונס
453 ו. טעמי מצוות
461 ז. הביקורת
465 ח. סיכום: משקוני ותמר – חוליה במסורת פרשנית ביזנטית
469 על אבן עזרא

- פרק אחד עשר: ר' מרדכי כומטינו: פרשנות כהגות
471 א. פרשנות שכלתנית למקרא
471 ב. פרשנות למורה הנבוכים: עקרונות
481 ג. פרשנות למורה: היחס לר' משה נרבוני
484 ד. הפירוש למורה: סוגיות
495 ה. סיכום: מרדכי כומטינו כפרשן המורה
499

501	סוף דבר
504	נספח: חכמי ביזנטיון
	ביבליוגרפיה
508	מקורות יהודיים ביזנטיים
510	מחקרים
524	מפתח אישים
535	מפתח עניינים

ראשית אמרים

חקר השכלתנות היהודית בימי הביניים עסק עד כה בהגות שהתרקמה בעיקר במערב, לאמור ספרד, פרובנס ואיטליה. לעתים נדירות התמקד המחקר בשכלתן מארצות אשכנז וצפון צרפת. השכלתנות באזור הביזנטי כמעט לא נזכרה בחיבורי התולדות. במהדורה העברית של הספר שחיברה קולט סיראט על תולדות הפילוסופיה היהודית הביניימית – שעד היום הוא החיבור היחיד בעברית העוסק בפרישה הרחבה ביותר של הוגים – נסקרו בקצרה רעיונות של אברהם בן יהודה לאון מקנדיאה.¹ במהדורות הלועזיות של הספר נוסף דיון קצר בהגותו של ר' שמריה האקריטי.² הן במהדורה העברית הן באלה בלועזית נזכרו בשמותיהם בלבד חיבורים כמו "אבן ספיר" לר' אלנתן קלקיש ופירושי ר' מרדכי כומטינו למונוגרפיות של ר' אברהם אבן עזרא.

השכלתנות היהודית הרבנית הביזנטית, המעסיקה אותי זה שנים אחדות, לא נחקרה ביסודיות עד כה. דמויותיהם ויצירתם של הוגים שכלתנים פרטיים נזכרו ונלמדו בעיקר בכתבי היסטוריונים כמו יוסף הקר, סטיבן ב' באומן וניקולס דה־לנג', ובכתבי חוקר הספרות הרבנית הדגול ישראל מ' תא־שמע. משה אידל הוסיף וחקר את ההשקה המיסטית לספרות השכלתנית, דניאל לסקר את הספרות הקראית, וצבי לנגרמן את הספרות המדעית. חוקרים שונים הוציאו לאור טקסטים אחדים שהתחברו באקלים הרעיוני הביזנטי, כדוגמת קולט סיראט ואהרן ארנד. אנוכי הצגתי מיפוי ראשוני של ההגות היהודית הביזנטית בספריי הדנים בשילוב של אסטרוולוגיה ומגיה בימי הביניים, ואף הוצאתי לאור טקסטים אחדים מתוך הגות זו.

בחיבור זה אני מתכוון להציג ניתוח ראשוני של ההגות השכלתנית הרבנית שהתגבשה באזורים שתחת שליטת הקיסרות הביזנטית עד למעבר לשלטון העות'מאני ולמעשה עד לתקופת גירוש ספרד, עת הציפו המגורשים את

1 ק' סיראט, הגות־פילוסופית בימי־הביניים, ירושלים 1975, עמ' 402.

2 למשל & C. Sirat, *A History of Jewish Philosophy in the Middle Ages*, Cambridge & Paris 1990

ביזנטיון ושינו לחלוטין את המפה האינטלקטואלית בפרץ של יצירה רוחנית. עד לראשית המאה החמש עשרה עדיין ניכר הסגנון הרומניוטי, עד שנעלם, וליתר דיוק נטמע, בפרץ היצירה של המגורשים.

כדרכם של חוקרי ההיסטוריה האינטלקטואלית בחקר ההגות והתאולוגיה הנוצריות הביזנטיות, כך אף אנוכי לא הבחנתי בין אזורים שונים בממלכה, לאמור ערי חוף, יישובי פנים הקיסרות ואיים (כמו קונסטנטינופול, אדריאנופול, נגרופונטה, כרתים ורודוס). להערכתי דיון כזה יתאפשר לאחר הבהרות כוללניות על אופי ההגות הרבנית באזור הביזנטי. נוסף על כך, תופעת הנדודים של חכמים רבים הרימה תרומה חשובה לקשרים שבין האזורים השונים ולעתים עד כדי טשטוש המרחק הגאוגרפי. עוד אציין, שכינתי את מחוזות הקיסרות בשם "ביזנטיון" גם כשדנתי בהגות של המחצית השנייה של המאה החמש עשרה. השם המדויק יותר לאותה תקופה הוא "האימפריה העות'מאנית". אולם מאחר שאני עוסק בכתובה הרומניוטית שהמשיכה בסגנון ובאופי גם לאחר הכיבוש העות'מאני, השתמשתי במונח "ביזנטיון", ואת ההגות כינתי "הגות ביזנטית". רוב הכותבים לאחר 1453 בילו את ימי חורפם למצער תחת הקיסרות הביזנטית טרם נפילתה.

בספר זה אדון בשכלתנות היהודית הביזנטית בשלהי ימי הביניים בשלושה מישורים:

- א. תיאור וניתוח עיקרי הרעיונות בסוגיות התארים האלוהיים, הבריאה, השכל והנבואה.
- ב. דיון בזיקה שבין ההגות לחברה, הכולל את היחס בהגות היהודית לקראות, את התהוות סוגת הדרשנות ואת השימוש בהגות ככלי חברתי מובהק.
- ג. ניתוח סוגיות פילוסופיות הראויות לדיון נפרד בכתבי הוגים מרכזיים (ר' שמריה האקריטי, ר' יהודה משקוני ור' מרדכי כומטינו).

החיבור מסתמך על טקסטים רבים ששרדו בכתבי יד. כאשר ציטטתי טקסט כזה ההדרתי אותו מבחינת ציון מראי המקומות. לעומת זאת כאשר הסתמכתי על טקסטים שכבר הוהדרו בידי קודמיי, לא ציינתי מראי מקומות מפורטים. ביחוד אמור נוהל זה לגבי הפיוטים, שרובם ההודרו בידי יהודה ליב וינברגר. המעוניין יוכל לפנות למהדורות המקוריות המצויות בספריות האונברסיטאיות ולדלות משם את מראי המקומות המפורטים.

תודותי לעמיתים תלמידי חכמים שהעשירו חיבור זה בהארות ובהערות, ובהם הפרופסורים נחם אילן, עפר אליאור, בנימין בריתקוה, יוסף הקר,

אריק לווי, דניאל לסקר, קולט סיראט, יוסף שוורץ ואליעזר שלוסברג. זכרו של פרופ' ישראל מ' תא־שמע חופף על חיבור זה. לפני שנים רבות הוא הצליח לעורר אצלי את העניין בפעילות אינטלקטואלית באזור זה, ונשביתי בקסמו.

אני מודה לאייל ג'מיל על ניקוד המקומות הנצרכים לכך.

החיבור יוצא לאור בתמיכת הקרן הקונטיננטלית של התוכנית לפרשנות ותרבות באוניברסיטת בר־אילן ושל מרכז דהאן באוניברסיטה זו.

פרק ראשון

שכלתנות בהגות היהודית בביזנטיון: מאפיינים והשפעות

הגות תאולוגית ופילוסופית איננה נרקמת בחלל הריק. קביעה זו תקפה גם כלפי אוסף הדיונים התאולוגיים והפילוסופיים שהותירו יהודים בהיותם בגלות, שבה נחשפו בעל כורחם או מרצונם לתרבות הכללית, לשפתה ולרעיונותיה. הנדודים המאפיינים את הקהילות היהודיות הפכו את היהודים לסוכני הספר: הם שלחו ידם בתרגומים ויצקו את ביטוייה הספרותיים של התרבות משפה לשפה. מאפיין זה בצירוף לסקרנות האינטלקטואלית ולשיח הבין דתי תרם לפתיחותם של ההוגים היהודיים לסביבתם.

ועם זאת בשלהי ימי הביניים עמדה המסורת הפילוסופית היהודית גם בפני זרמים פנים-יהודיים מוצקים, כאלה שנתגבשו במהלך מאות שנים של הגות. סמכותו של הרמב"ם ודורות של הוגים מתלמידיו ותלמידי תלמידיו יצרו גישות פילוסופיות בעלות הילה של מסורת ושל עוצמה הבאה גם מבפנים. בניגוד לשנים הראשונות של ההתפלספות בימי הביניים, לאמור המאות העשירית, האחת עשרה והשתיים עשרה, שבהן התרקמה הפילוסופיה בעיקר מתוך השפעות דומיננטיות של החוץ, בשלהי ימי הביניים מתמודדות השפעות הפנים והחוץ זו עם זו בתחומי הפרשנות וההגות הפילוסופית והתאולוגית. בהגות היהודית הביזנטית השפיע החוץ הן על הסגנון הן על אופי ההתנהלות בהתגבשות התכנים.

א. רקע

חיבור זה עוסק בהגות היהודית שהתגבשה בביזנטיון במאות הארבע עשרה והחמש עשרה. הקיסרות הביזנטית בתקופה זו הייתה מצומקת בשטחה. בראשיתה של התקופה היא השתרעה מאיים ספורים בצפון הים האגאי, דרך

תרקיה ומוקדון בבלקן ועד שטח מצומצם בצפון-מערב אסיה הקטנה. במהלך המאה הארבע עשרה כבשו התורקים את ניקאה (1330), מיד לאחר מכן את אסיה הקטנה כולה, ובהמשך גם את אדריאנופול (1361). תבוסתם של התורכים בפני המונגולים העניקה לקיסרות עוד כחמישים שנה, ובסופם נפלה קונסטנטינופול (1453). לקראת אמצע המאה החמש עשרה הצטמקה הקיסרות לשטח קטן סביב קונסטנטינופול. אף על פי כן התקיימה התרבות הביזנטית גם בשטחי הכיבוש. זאת ועוד: בניגוד לניוון המדיני היצירה הדתית לא פסקה. אף תחת השלטון העות'מאני המשיכו להתחבר חיבורים דוגמטיים, המסכמים את גישת הכנסייה האורתודוקסית המזרחית. אף הוויכוח ההיזיכסטי, שנעסוק בו להלן, משקף את התסיסה הדתית במאות הארבע עשרה והחמש עשרה. הסיבה לתיחום הזמן היא מפני שרק בתקופה זו הופיעו בקרב הקהילות היהודיות באזורי הקיסרות הביזנטית ולאחר מכן האימפריה העות'מאנית חיבורים בעלי צביון פילוסופי מובהק. החיבורים הללו משתייכים לסוגות הפרשניות, הדרשניות והכתובה המונוגרפית. קשה לדבר על תנופה, אולם לעומת המאות הקודמות, שהכתובה היהודית הפילוסופית בביזנטיון הייתה דלה בהן, בשלהי ימי הביניים היא הייתה בעלת נוכחות.

ספר זה עוסק בשכלתנות היהודית בביזנטיון בשלהי ימי הביניים. במונח "שכלתנות" אני כולל את הסוגים השונים של רציונליזם, החל בגישה ה"תמימה" שלפיה המקורות הדתיים תואמים במלואם את התבונה, וכלה בגישה הקיצונית המצדדת בעליונות מוחלטת של התבונה וב"איוך" – קביעת איכות המקורות על פיה. אדרש אף למקרים שבהם השכלתנות נכרכת גם במקורות מיסטיים ובעמידתה לנוכח הקבלה באזורים הביזנטיים. השכלתנות היהודית הביזנטית כמגמה מובחנת כמעט לא נידונה במקורות המחקריים. לפיכך אציב ציונים לגישות שכלתניות בהגות הביזנטית הכללית כרקע שבגבולותיו המרחביים התרקמה השכלתנות היהודית.

ההגות היהודית בביזנטיון הושפעה אם ישירות ואם בעקיפין מהסביבה התרבותית ולפיכך יוצגו זרמים רעיוניים ופולמוסים בעלי היבטים תאולוגיים מובהקים שהתגבשו ושהתרחשו בביזנטיון והשפיעו על ההגות היהודית.

פריחה תרבותית בביזנטיון

לעתים מזומנות לא נתפסה הפילוסופיה בביזנטיון כענף עצמאי. התפלספות הייתה ביטוי של התרבות הקלסית, שהמשכילים באימפריה הביזנטית קראו אותה בשפה היוונית המקורית. המפגש של דת ופילוסופיה נגע לא רק לכתבי פיתגורס, אפלטון, אריסטו או הנאו-אפלטונים, אלא גם לספרות העתיקה כמו

סוף דבר

בספר זה הצעתי מגוון דעות שהועלו בהגות היהודית בכיזנטיון במאות הארבע עשרה והחמש עשרה. דעות אלה מייצגות זרמים ומגמות רעיוניות במקום ובזמן הנזכרים. לכאורה הדברים מקבילים למערב: קיצונים בצד מתונים, מקובלים בצד שכלתנים וכדומה. ואולם התמונה מורכבת יותר. לפי החומר שבידינו אפשר לצייר את קווי האופי של השכלתן הרווח בהגות היהודית הביזנטית, והוא איננו מקביל בכל המובנים לשכלתן של המערב. ואלה מאפייניו העיקריים של השכלתן הביזנטי:

א. השכלתן הביזנטי הציג על פי רוב תפיסות שמרניות. הדגשתי שהשכלתנות בימי הביניים היא דרך חיים. לשונו, סגנונו ומחוויתו של השכלתן רווית במונחים פילוסופיים ומדעיים. השכלתן הביזנטי אימץ על פי רוב את הגישה השכלתנית האלגורית לכתובים ואת המחוות הפילוסופיות. ר' אליהו מזרחי, למשל, אמנם שלח את ידו במדעים, אבל הוא לא אימץ את הדרך השכלתנית, והיא לא עיצבה את השקפת עולמו. והנה רוב השכלתנים הביזנטיים אימצו את האתוס השכלתני, אך דעותיהם לא נמשכו אחרי השכלתנות הקיצונית. לא נמצא על פי רוב בכתביהם את התפיסה שלתורה יש ערך פוליטי בלבד וכי הנביא אינו משכיל או בעל יתרון בתחום רכישת הידע. לא נמצא רמזים לכך שמושה רבנו לא היה נביא חריג. כן לא נמצא רמזים לכך שהדבקות השכלית אינה אפשרית, ועל כן רק היעד הפוליטי ניתן להשגה. רובם המוחלט התנגדו לתפיסות של קדמות העולם והעדר ההשגחה. קביעות אלה יפות, למשל, לר' שמריה האקריטי, ר' אלנתן קלקיש, ר' מיכאל בלבו, ר' אפרים בן גרשון, ר' שלום ענבי ור' מרדכי כומטינו. אפילו ר' יהודה משקוני, שדבריו עתירי סודות, מיקד את מסריו הקיצוניים בעיקר בתחום המאגיה האסטרלית. התאולוגיה שלו היא שמרנית למדי. קיצונים כמו ר' אליהו דלמריגו הביעו דעות כאלה לאחר ששהו זמן רב בארצות חוץ. לעומת זאת בקרב שכלתני ספרד, פרוכנס ואיטליה נוכל למצוא דעות ורמיזות קיצוניות החל בתקופת החוק הדתי וכלה בתפיסות הקדמות והאדישות האלוהית.

ב. השכלתן הביזנטי שנוקק גם לקבלה ראה בשכלתנות ובקבלה שני תחומים שקולים, העומדים זה בצד זה ללא עימות. שכלתנים אחדים לא רק הזכירו עניין

קבלי זה או אחר, כמו שעשו למשל ר' יוסף אלבו, ר' אברהם שלום, ר' יצחק עראמה ור' יצחק אברבנאל בספרד; שכלתנים אלה הציגו תפיסות קבליות באותה רצינות שהציגו תפיסות שכלתניות. ר' אלנתן קלקיש ור' אפרים בן גרשון הציגו תפיסות שכלתניות בצד תפיסות קבליות ללא כל עימות ביניהן. ר' מיכאל בלבו הגן על הקבלה מפני מתפלמס שהגיע מאשכנז. ר' מרדכי כומטינו, שלא נדרש כלל לקבלה, ביקש שיעתיקו לו את פירוש רקנאטי לתורה (השתמר בכ"י פריס 830). כמו כומטינו כך שכלתנים רבים מר' שמריה האקריטי ועד ר' מנחם תמר אינם מגלים ידע בקבלה, אך אין אצלם תפיסות העשויות לסתור או לבקר אותה. הביקורות שנמתחו על הרמב"ן, למשל, אינן בגין היותו ראש מקובלי גרונה, אלא מפני שהשכלתנים תבעו את עלבונם של אבן עזרא והרמב"ם.

ג. השכלתן הביזנטי היה בעל ספרייה מוגבלת, ובה בעת תודעה של חדשן. אמנם במחצית השנייה של המאה הארבע עשרה ובמאה החמש עשרה נעשו העתקות רבות של חיבורים פילוסופיים, אבל עדיין העידו שכלתנים כמו ר' מרדכי כומטינו, שחיבורו המכונן של הרלב"ג "מלחמות ה'", איננו מצוי בידו. ויכוחו של כומטינו עם ר' שבתי בן מלכיאל הכהן חושף מודעות של חידוש והעזה לחלוק על ה"ראשונים". מאחר שהספרייה היהודית הביזנטית דלה לעומת מקבילתה במערב, היה השכלתן הביזנטי מחויב לפלס את דרכו בעצמו, ומכאן התודעה של חדשנות. לתודעה זו היו תוצאות מעשיות. בפועל תפיסות לא שגרתיות התנסחו בהגות הביזנטית דווקא משום העדר מסורת ואוטוריטות פילוסופיות. כתביהם של אבן עזרא והרמב"ם וגם של נרבוני היו בידי ההוגים הללו, אבל חסרה התחושה העמוקה של המסורת הפילוסופית כפי שהייתה בספרד, בפרובנס ובאיטליה.

ד. השכלתן הביזנטי עסק בגילוי סודות, בהסברה פופולרית למחצה של טקסטים פילוסופיים קנוניים, בפרשנות, בדרשנות ובשרשור אסוציאטיבי של רעיונות. הוא כמעט לא נדרש לסגנון ולחשיבה סכולסטיים מבחינה זו שהוא לא חיבר מסכתות פילוסופיות שיטתיות, המביאות דעות לכאן ולכאן וחורצות דעה. חיבורים כדוגמת "מלחמות ה'" לרלב"ג, "אור ה'" לר' חסדאי קרשקש, "ספר העיקרים" לר' יוסף אלבו ו"נוה שלום" לר' אברהם שלום לא חוברו באזור הביזנטי. אפשר להאריך גם ברמה הפילוסופית של הדיונים בהגות היהודית הביזנטית, שאינם בני השוואה ביסודיותם ובעמקותם לחיבורים הנזכרים. אבל המאפיין המוצג כאן הוא העדר של סוגה, שהיא המונוגרפיה הפילוסופית בדגם הסכולסטי או הדומה לדגם כזה.

*

אין עדויות להתעוררות פילוסופית עוצמתית בכיזנטיון לפני המאה הארבע עשרה. אפשר להציג נרטיבים שונים של הופעת הפעילות האינטלקטואלית

ביבליוגרפיה

מקורות יהודיים ביזנטיים

אברהם בן יהודה לאון, ארבעה טורים, נדפס בתוך ש' רוזנברג, "ארבעה טורים" לר' אברהם בר' יהודה תלמידו של דון חסדאי קרשקש", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג (תשמ"ד), עמ' 525-621.

אברהם קירימי, שפת אמת, כ"י אוקספורד בודלי, Opp. Add. fol. 45, ברשימת נויבאואר 2345.

אבש"י, יורה דיעה, כ"י אוקספורד בודלי Opp. 212, ברשימת נויבאואר 267. אליה בן אליעזר הירושלמי, ספר אדרת אמונה, החלק הראשון של החיבור נדפס בתוך ש' רוזנברג וא' גרשוביץ, "ספר אדרת האמונה לר' אליהו בן אליעזר הירושלמי", דעת 49 (תשס"ב), עמ' 47-86.

אליה בן אליעזר הירושלמי, ספר ההגיון, נדפס בתוך ש' רוזנברג, "ספר ההגיון לר' אליהו בן אליעזר הירושלמי", דעת 1 (תשל"ח), עמ' 63-71; 7 (תשמ"א), עמ' 73-92.

אליה בן אליעזר הירושלמי, פירוש לפרקי המרכבה ולמבחר פרקים של מורה הנבוכים, כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית, ebr. 349. אליה דלמדיגו, ספר בחינת הדת, מהדורת י"י רוס, תל אביב תשמ"ד. אליה מזרחי, פירוש המזרחי, ירושלים תשי"ח. אליהו קפשאל, סדר אליהו זוטא, מהדורת א' שמואלביץ, ש' סימונסון ומ' בניהו, ירושלים תשל"ז.

אלנתן בן משה קלקיש, אבן ספיר, כ"י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 727, 728. אלנתן בן משה קלקיש, אבן ספיר (מהדורה ראשונה) כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית, ebr. 284 (יצא לאור בידי ר' כהן, ירושלים 1998).

אנונימי, ספר הפליאה, פרזעמישל תרמ"ד. אפרים בן גרשון, דרשות, כ"י לונדון, המוזיאון הבריטי, Or. 1307, קטלוג מרגליות, 379.

זכריה בן משה הכהן, מנחת קנאות, נדפס בתוך א' גורפינקל, "מנחת קנאות" לר' זכריה בן משה הכהן מקנדיאה", קבץ על יד כ (תשע"א), עמ' 125-279. חזקיה בן אברהם, ספר מלכיאל, נדפס בתוך זהב פרויס, פיעטרקוב תר"מ.

ידידיה רך, תכתובת עם ר' מיכאל בלבו, נדפס בתוך ד' שוורץ, "ספר משרת משה" בעין הסערה: תכתובת בין ר' ידידיה רך לר' מיכאל בלבו בסוגיות הנבואה ונבואת משה", עלי ספר כה-כו (תשע"ה), עמ' 81-187.

יהודה בן שמריה, פירוש לתורה, שרידיו נדפסו בתוך ל"ג פוגלמן גולדפלד, על אמונה, על אהבה וגם על אמנות: מחקרים בחכמת ישראל, ירושלים תשע"ב, עמ' 30-70.

יהודה לאון בן משה משקוני, אבן העזר, כ"י לונדון, מונטיפיורי 49. יוחנן מאוכרידה, פירוש לשאלות, בראשית, מהדורת ש"ק מירסקי, ירושלים תש"ך.

מיוחס בן אליהו, פירוש לויקרא, מהדורת י"י הר שושנים רוזנברג, בני ברק תשס"ה.

מיוחס בן אליהו, פירוש לבמדבר, מהדורת ש' פרייליך, ירושלים תשל"ז.

מיוחס בן אליהו, פירוש לדברים, מהדורת י"מ כץ, ירושלים תשכ"ח.

מיכאל בן שבתי בלבו, דרשות, כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית, ebr. 105. שתי דרשות נדפסו בתוך ד' שוורץ, "דרשות חתונה לר' מיכאל בן שבתי בלבו", קבץ על יד כג (תשע"ה), עמ' 189-266. דרשה נוספת נדפסה לעיל בנספח לפרק שביעי.

מיכאל בן שבתי בלבו, תעודות, כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית, ebr. 105. יראו אור בתוך "פילוסופיה ככלי תקשורת בביזנטיון בשלהי ימי הביניים: ר' מיכאל בן שבתי בלבו ור' שלום בן יוסף ענבי" ספונות כה (עומד להתפרסם).

מנחם בן משה תמר, פירוש לפירושו של אבן עזרא לתורה, כ"י לידן, Warner 29.

מרדכי בן אליעזר כומטינו, פירוש התורה, כ"י פריס, הספרייה הלאומית, Heb. 265.

מרדכי בן אליעזר כומטינו, פירוש ליסוד מורא, מהדורת ד' שוורץ, פירוש קדמון על ספר יסוד מורא: 'ביאור יסוד מורא' לר' מרדכי בן אליעזר כומטינו, רמת גן תש"ע.

מרדכי בן אליעזר כומטינו, פירוש למורה הנבוכים, כ"י קמייברידג', טריניטי קולג', F 12 36, קטלוג לווח, 126.

מרדכי בן אליעזר כומטינו, פירוש למילות ההיגיון, נדפס בתוך באור מלאכת ההגיון לרבנו משה בן מימון עם פירושים, מהדורת י' קאפח, קרית אונו תשנ"ז.

משה מקייב, ספר שושן סודות, פתח תקוה תשנ"ה.

נחמיה בן מנחם קאלומיטי מקנדיא, ספר מלחמת האמת, מהדורת פ' דורון, ניר-יוק תשל"ה.

שלום בן יוסף ענבי, פרי הגן, נדפס בתוך ע' אליאור, "פרי הגן" לרבי שלום בן

מפתח אישים

אבן פוליא ע"ע שם טוב אבן פוליא	אבא מארי 33 277
אבן צרצה ע"ע שמואל אבן צרצה	אבו בכר אלצאיג ע"ע אבן באג'ה
אבן רשד 12 14 21 22 47 52 53 81	אבולעפיה ע"ע אברהם אבולעפיה,
142 134 124 94-93 91 88 87 86	מאיר הלוי אבולעפיה
186 156 154-152 147 144 143	אבן-חזן, אלכסנדר 215
353 278 246 234 215 201 188	אבן אפלח ע"ע ג'אבר אבן אפלח
497 494 449 425 384 362 356	אבן באג'ה 153 278 467 494
500 499	אבן ביליה ע"ע דוד אבן ביליה
אבן שועיב ע"ע יהושע אבן שועיב	אבן גאון ע"ע שם טוב אבן גאון
אבן שם טוב ע"ע יוסף אבן שם טוב,	אבן גבירול ע"ע שלמה אבן גבירול
שם טוב בן יוסף אבן שם טוב	אבן ג'נאח ע"ע יונה אבן ג'נאח
אבן שמואל, יהודה 187 485	אבן חביב ע"ע לוי אבן חביב, יעקב אבן
אבן שפרוט ע"ע שם טוב אבן שפרוט	חביב
אבן תבון ע"ע משה אבן תבון, שמואל	אבן חיוג' ע"ע יהודה אבן חיוג'
אבן תבון	אבן טפיל 125 152
אברכנאל ע"ע יצחק אברכנאל	אבן יעיש ע"ע שלמה אבן יעיש
אברהם אבולעפיה 16 47 48 58 147	אבן כספי ע"ע יוסף אבן כספי
324 258 203	אבן לטיף ע"ע יצחק אבן לטיף
אברהם אבן עזרא ט 17 18 19 20 21	אבן מאיור ע"ע שם טוב אבן
-80 75 74 72 67 48 36 26 23	מאיור
118 116-104 101 97 92 90 85	אבן מתקה ע"ע יהודה בן שלמה
144 138 133 132 128 125	אבן סינא 12 53 86 87 88 91 94 124
161 157 156 155 151-149 145	278 200 195 188 186 150 125
198 197 192-190 180-179 165	499 497 450 449
221 220 214 211 209 207-205	אבן עזרא ע"ע אברהם אבן עזרא, משה
301 276 272 266-264 260 235	אבן עזרא
354 342 338 336 319 310 308	אבן פואל ע"ע יוסף בן שלמה אבן
398 392 391 382 369 363 359	פואל

אל-פאראבי 12 22 47 91 98 101 144	483 481 474 471 470-424 407
אלבו, יוסף 146 147 148 151 153 187 188	503 502 484
אלבוים, יעקב 298	133 26 19 ט יהודה לאון 134
אלבלג, יצחק 166 51 239	449
אלברטוס מגנוס 166 51 239	אלאשקר ע"ע משה אלאשקר 373 23
אלון, אילעי 239	אלברם הרופא 32 31
אלחריזי ע"ע יהודה אלחריזי 161	אלברם מקולוניא 145
אלטמן, אלכסנדר (שמעון צבי) 148 53 350 314	אלברם קירימי 130 106 104 78 39
אליא 22	אלבלג ע"ע יצחק אלבלג 395-390 273 248 208 144 138
אליאור, עפר 223 224 225 248 295	אלברטוס 430 417
אליה בן אברם 373	אלברם שלום 502 91
אליה בן אליעזר 17 27 38 39 41 53	אלברמוב, בנימין 161
אליה בן אלכסנדר 127 126 74 73 144 143 137	אבש"י 263 260 258 108 81 55 39 36
אליה בן אלכסנדר 192 184 183	אהרן בן אליה 259 254 224
אליה בן אלכסנדר 209 247 501	אוגוסטינוס 410 42 8
אליה מזרחי 21 23 36 217 255 269	אוליירי, דה לייסי 13
אליהו בן בנימין הלוי 115 375	אוסטרוגורסקי, גאורג 44
אליהו בן ישראל 22	אורבך, אפרים אלימלך 106
אליהו בן משה קפוצטו 373 374	אחיעזר, גולדה 253
אליהו הכהן צלבי 373	אטיאס, ז'ן כריסטוף 226 30 28 27 17
אליהו קפשאלי 39 382-383	478 475 473 472 471 425 255
אליעזר בן גרשון 318	481
אלישע היווני 38 71 316	אטיין טמפייה 411
אלישע קלקיש 425	אטלס, שמואל 215
אלכסנדר מאפרודיסיאס 148 143 91	אירל, משה ט 49 48 47 27 26 16 15
496 495 401 154 152	258 200 176 147 112 73 63 58
אלנתן הכהן 373	473 301
	איטלוס ע"ע יוחנן איטלוס
	אייזנשטיין, יהודה דוד 293
	אילן, נחם 176
	אל-בטליוסי 224 203 164 161 160 52
	אליגזאלי 153 125-123 94 53 10
	494 428 384 354 353 352 160
	497